

JOGTUDAT ÉS ÉRTÉKVILÁG – MINT A MAGYAR JOGRENSZER KÖRNYEZETE*

A kötet e fejezete azt vizsgálja, hogy milyen hatással van az ún. jogtudat, illetve az egyének, társadalmi csoportok, avagy a társadalom egészének értékrendje és joggal kapcsolatos attitűdjei a magyar jogrendszer működésére. Pontosabban azt kísérli meg áttekinteni, hogy az utóbbi évtizedek empirikus hazai vizsgálatai alapján mit tudhatunk erről. Előbb röviden áttekintem a jogtudat, illetve az ehhez kapcsolódó fogalmak tartalmát, majd ennek relevanciáját vizsgálom a jogrendszerre nézve. A dolgozat nagyobb részében bemutatom, hogy mit lehet, és – inkább – mit nem lehet tudni a jelenlegi, hazai viszonyok között. Ehhez kísérletet teszek a hazai szakirodalom vázlatos áttekintésére, illetve néhány a magyar jogtudat megismerése szempontjából releváns nemzetközi munkára is utalok. Évtizedes, a „rendszerváltást túlélte” jellemző az állammal és az annak termékeként, eszközöként értelmezett joggal kapcsolatos rendkívül ambivalens attitűd. Az állampolgárok nem bíznak az államban és a jogban, de minden problémájuk megoldását attól várják. Nagyon részletes szabályozást, a szabályoktól való legkisebb eltérés szigorú szankcionálását követelik, ám amikor róluk van szó, akkor megkerülnék a jogszabályokat, és méltányos elbánást várnak el. Mindez egy szokatlanul pesszimista, cinikus és anómiás társadalmi kultúra közegébe ágyazódik bele. Hiányzik egy, a társadalom nagy része által osztott, konzisztens értékrend – általában és a jog legalapvetőbb elveit (alapjogok és köteleességek szerepe, az ártatlanság véelme stb.) tekintve is. Sőt, az egyes egyének is jellemzően egymásnak gyökeresen ellentmondó értékeket vallanak magukénak. A társadalom ugyanakkor egyetért abban, hogy a társadalom igazságtalan, de kevésbé hajlandók ezzel szemben tenni. Szinte mindenki úgy véli, hogy ő sokkal jobb, erkölcsösebb és jogkövetőbb másoknál. Míg ez utóbbi jellemző, bár talán kisebb részben, a világban általános jelenségnek tekinthető, addig az ambivalencia és az egyén szintjén is megragadható, ellentétes tartalmú értékek „együttélése” inkább sajátosan magyar, vagy a régiót jellemző, hosszabb távú jelenség; a paternalizmus és az igazságtalanság-érzet pedig valószínűleg a szocializmus időszakához köthető.

* Jelen tanulmány az OTKA 105552 *A magyar lakosság jogtudata* kutatási projekt eredményeit felhasználva készült.

1. KVÁZI ELMÉLETI BEVEZETÉS: MIT JELENT A JOGTUDAT FOGALMA ÉS MI A JELENTŐSÉGE A JOG SZEMPONTJÁBÓL?

A jogtudat fogalma és annak vizsgálata hosszabb ideje része a nemzetközi és – elsősorban Kulcsár Kálmán és Sajó András kutatásai révén¹ – a hazai tudományos tematikának is. Ennek kapcsán azonban felvetődik a kérdés, hogy mit jelent a jogtudat fogalma? Mit foglal magában, és mit nem? Anélkül, hogy e kérdés elméleti vonulatát itt hosszabban elemezném,² azt hangsúlyozom, hogy a jogtudatban egyaránt vannak kognitív, normatív-evaluatív és érzelmi-affektív elemek is. A legkönnyebben megragadható kognitív elem az ún. jogismeret. Ennek vizsgálata során arra kaphatunk választ, hogy az állampolgárok mit tudnak a jogról. A többi tényező vizsgálata jóval összetettebb, nehezebben megválaszolható kérdéseket vet fel. Gyakran alkalmazott, a szociálpszichológiából átvett fogalom e téren az attitűd, ez esetben a joggal kapcsolatos attitűd fogalma. Az attitűd valamely tárggyal (legyen az személy, szervezet, intézmény stb.) kapcsolatos pozitív vagy negatív viszonyulás, ám az attitűd kutatása elsősorban arra irányul, hogy milyen tényezők, milyen módon befolyásolják ezeket a viszonyulásokat. Érzékelhető, hogy az attitűd (is) magában foglal tudati-rationális (vagyis kognitív) elemeket (a tárggyal kapcsolatos ismeretek, tapasztalatok, vélekedések), értékrendből fakadó evaluatív és érzelmi-affektív elemeket is. Egy jogi rendelkezéssel kapcsolatos esetleges negatív attitűdöm következhet egyszerűen abból, hogy félreértem a jogszabályt, vagy abból, hogy az számomra rendkívül hátrányos (kognitív), vagy abból, hogy az éles ellentétben áll személyes értékrendemmel (evaluatív), de egyes rendelkezések válhatnak ki sérelem okozta dühöt is az érintettekből (affektív). Az attitűd fogalma rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult a hatvanas-hetvenes évek folyamán, ugyanakkor a fogalom tartalmi bizonytalanságai (mit is jelent pontosan, s főként: mit nem) idővel már az empirikus kutatásokban is problémát jelentettek. Igaz mindez a jogszociológiai kutatásokra is.

Az utóbbi évtizedekben a korábban jogi attitűd, illetve a „joggal kapcsolatos ismeretek és vélemények” (angol rövidítéssel: *KOL*, *knowledge and opinion about the law*) tematikában tárgyalt kérdések inkább a „jogi kultúra” címszó alatt jelennek meg, szoros összefüggésben a – kultúraantropológiai, vagyis széles értelemben vett – kultúra fontosságának felismerésével és kutatásának felértékelődésével.³ Ez a kulturá-

¹ Erről és általában a jogtudat kutatásának rendszerváltás előtti történetéről lásd FEKETE Balázs – H. SZILÁGYI István: „Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon” *Iustum Aequum Salutare* 2014/4. 5–40.

² Lásd erről pl. Cotterrell és Legrand vitáját (magyarul röviden bemutatja: H. SZILÁGYI István – CSERNE Péter – FEKETE Balázs: *Társadalmi-jogi kutatások* (Budapest: Szent István Társulat 2012) 96–98, <http://ppke.hu/uploads/articles/12032/file/T%C3%A1rsadalmi%2Bjogi%2Bkutat%C3%A1sok%2B%C3%9AJ%5B%5D.pdf>).

³ Ebben a dolgozatban a jogtudat és a jogi kultúra fogalmait lényegében szinonimaként használom, bár ezzel ellentétis, meggyőző álláspontok is léteznek. Mindenekelőtt arra lehet utalni, hogy a jogtudat az egyes egyén sajátja, míg a jogi kultúra társadalmi, de legalábbis csoportszintű jelenség. A két tényező között kölcsönhatás áll fenn, amennyiben az egyén elsősorban a gyermek- és fiatalkori szocializáció során jobbra reflektálatlanul sajátítja el a kultúra elemeit, amelyet felnőttkorában is „használ”, ám egyben reflektálhat is arra, és viselkedését akár eltérően is alakíthatja. Mindez jelentős részben a kultúra dinamikáját, folytonos változásának okát is adja. Erre a bonyolult és lényeges összefüggésre azonban

lis megközelítés az attitűdben megjelenő értékelő elem mellett egy másik, korábban kevésbé hangsúlyos elemet, az értelmezés és – az angol *belief*, *assumption* értelmében vett – hiedelmek, feltételezések tematikáját is magába olvasztotta. Míg előbbit a társadalom értékrendje, utóbbit jelentős mértékben a nyelv hordozza és közvetíti az egyén számára.⁴ A „jogi kultúra” fogalma arra is felhívja a figyelmet, hogy az egy általánosabb kultúra része, és ilyenként szorosan összefügg más kulturális tényezőkkel, például a politikai kultúrával, a munkakultúrával, avagy a „másokkal” és az intézményekkel szembeni bizalom kérdésével stb. is. Persze miközben ezzel jelentősen tágítja a kutatás terepét és magyarázó erejét, ugyanakkor az összefüggések egy újabb, óriási halmazának beemelésével nagyban meg is nehezíti a kutatást, már-már áttekinthetetlenné téve a perspektívát.

A jogi kultúra fogalma ráadásul legalább kétféle, gyökeresen eltérő tartalmat hordozhat. Egyfelől jelöli – az itt használt értelemben – a jog társadalmi környezetét, annak egyik meghatározó elemét jelentő entitást, másfelől viszont a jogi komparatistikában gyakran a jogrendszer olyan mélyebb, jobbára reflektálatlan aspektusára utal, amely meghatározó szerepet játszik az adott jogrendszer alakulásában, így annak olyan sajátosságait jelöli, amelyek némileg hasonlóan, bár azt meghaladni szándékozón, René Dávid jogcsaládfogalmát idézik fel. Ha tehát a nemzetközi szakirodalomban jóval elterjedtebb jogi kultúra fogalmát használjuk a jogtudat helyett, akkor jeleznünk kell, hogy milyen értelemben tesszük ezt.⁵

A jogi kultúra kapcsán ezen túl szükséges még utalnunk a Lawrence M. Friedman nevéhez fűződő, belső és külső jogi kultúra közötti distinkcióra is. Előbbi a jogi professzió, a jogászok jellemző gondolkodásmódjára, joghoz való viszonyára utal, míg utóbbi a dilettánsoknak, a széles közönségnek a joggal kapcsolatos elképzeléseire, predispozícióira stb. Ebben a dolgozatban a „külső jogi kultúrára”, vagyis a dilettáns állampolgárok joggal kapcsolatos ismereteire, attitűdjeire, hiedelmeire koncentrálok.

Miért lényeges a jogtudat vizsgálata? Nyilvánvalóan azért, mert a jog társadalmi jelenség, amely a társadalmi környezet hatására formálódik és a társadalmon belül hat (vagy nem hat). E tény jelenti a jogszociológia létének alapját.⁶ A társadalmi környezet számos tényezője közül az egyik legmeghatározóbb, és a tudományos tendenciákat tekintve is egyre meghatározóbbnak tartott eleme a kultúra. A társadalom

elméletileg nem reflektálok. Az empirikus kutatás logikáját követem, amely a legtöbb esetben az egyént megfigyelve-kérdezve kísérel meg következtetést levonni a társadalmi szintű kultúrára nézve, így mintegy azonosítja is e két tényezőt. Ugyanakkor empirikusan ez a viszony tesz számos kutatást (pl. a fiatalkori szocializációt) oly fontos kutatási témává.

⁴ Csak felvetésként utalok itt arra, hogy míg az angolban, amely egyben a nemzetközi tudomány nyelve is (ilyenként a kutatási tematikát is nagyban meghatározza), a jog (*law*) és jogosultság (*right*) két teljesen eltérő fogalom, addig a magyarban, s egyébként a legtöbb kontinentális nyelvben is, a két fogalmat azonos szavak jelölik. Ennek nyilván óriási, bár a mai napig tisztázatlan következményei lehetnek a joggal kapcsolatos gondolkodást tekintve is a nem szakmabeliek körében.

⁵ E kötet egy másik, Herbert Küpper által jegyzett tanulmánya a „jogi kultúrának” ebben a másik, a jogrendszer sajátosságát jelző értelemben vett fogalmára utal, és ezzel kapcsolatban kísérel meg a magyar jogi kultúra jellegzetességeit meghatározni. Más megközelítésben Küpper a belső jogi kultúrára utal.

⁶ FLECK Zoltán – GAJDUSCHEK György: „Empirikus kutatás a jogban” in JAKAB András – MENYHÁRD Attila (szerk.): *A jog tudománya: Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal* (Budapest: HVG–ORAC 2015) 101–131.

„gondolkodásmódja” nyilvánvalóan kihat arra, hogy a jog milyen kérdéseket, milyen irányban és főként milyen módon szabályoz,⁷ vagyis a jogrendszer megformálásának egészére, s a tudományos kutatások jelentős része is ennek az összefüggésnek a feltárására irányul. A másik tudományos kérdés, amely a gyakorlat számára is különösen lényeges, hogy a jog érvényesülésében miként játszik szerepet a jogi kultúra. Könnyű belátni, hogy a jog általános érvényesüléséhez – különösen *ex lege* típusú szabályozás esetén – elkerülhetetlen, hogy az érintett tisztában legyen a jogszabályi rendelkezésekkel (jogismeret), és – amennyiben a jogszabály nem kifejezetten az ő érdekét szolgálja – legyen valamiféle késztetése annak követésére. A modern jogrendszerekben elvárás, hogy az érintett kövesse a jogot annak tartalmától függetlenül (egy elvont norma alapján, amely azt mondja, hogy a jogot mindig be kell tartani). Ugyanakkor tény, hogy a jogi normák betartását nagyban segíti, ha az érintett annak tartalmával egyébként is egyetért, de legalábbis nem tartja azt teljesen tévesnek, illetve erkölcstelennek. Ezek az állítások talán önmagukban, a józan ész alapján is elfogadhatók, ám empirikus kutatások sokasága is alátámasztja ezeket.⁸

A jogi kultúra empirikus kutatásában a legkülönbözőbb *módszerek* jelennek meg. Kétségekívül jelentős a kérdőíves adatfelvételek szerepe, amelyek általában alkalmasság viszonylag jól definiált tényezők feltérképezésére, ezek jelenlétének mérésére és más társadalmi tényezőkkel való összefüggésük matematikai statisztikai módszerekkel történő vizsgálatára. Ilyenek például az egyszerű jogismeret-vizsgálatok, vagy a büntetési szigorral kapcsolatos attitűdöket mérő adatfelvételek, amelyek a kor, nem, iskolai végzettség, vagyoni helyzet, vallásosság stb. szerinti eltéréseket is megmutatják. Ugyanakkor a kérdőívesítés szerepe érzékelhetően csökken a jogtudat-kutatásokban, talán azzal a szándékkal párhuzamosan, ahogyan a kutatók igyekeznek egyre mélyebbre ásni, illetve bonyolultabb összefüggéseket feltárni.

A módszerek egy másik nagy csoportját a kisszámú, ám komplex jelenségek belső összefüggéseit feltáró, egyben esetleges összehasonlítást is lehetővé tévő esettanulmányok módszere jelenti. Ilyen például Putnam és társai elemzése⁹ Észak- és Dél-Itália összehasonlításával, amely ugyan túlmutat a jogi kultúrán, de arra vonatkozóan is több releváns gondolata van. A jogi eljárások sajátágaiból következően jelentős lehet a dokumentumelemzés szerepe, de a résztvevő megfigyelés is fontos társadalomtudományi eszköz lehet. Ez utóbbiakra épül például a hazai irodalomból „A »cigány

⁷ Pl. milyen mértékben támaszkodik a jog a klasszikus utasít–ellenőriz–szankcionál (*command and control*) módszerre, vagy használ egyéb módszereket: ösztönzőket, finom, már a jogon részben túlmutató orientációs módszereket (*nudge*), vagy hagyja a szabályozást a szereplőkre magukra, önszabályozásra, megegyezéssel megoldásokra (*self-regulation; set of contracts, negotiation mechanisms*).

⁸ A kötet egy másik, Boda Zsolt által írt, „Bizalom, legitimitás, jogkövetés” című dolgozata elsősorban éppen ezt a kérdést vizsgálja, nagyszámú, elsősorban nemzetközi, de több részben a szerző által végzett hazai kutatást is ismertetve. Boda arra keresi a választ, hogy a jogkövetés milyen mértékben tudható be pusztán racionális számításnak, ill. a szankció létének, és milyen mértékben morális tényezőknek, amelyet persze a jogalkalmazás jellemzői erősíthetnek vagy gyengíthetnek. A téma hasonlósága okán néhány ponton átfedés található az e dolgozatban ismertetett és a Boda által hivatkozott munkák között, miközben a két dolgozat végkövetkeztetése némileg eltérő.

⁹ Robert D. PUTNAM – Robert LEONARDI – Raffaella Y. NANETTI: *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy* (Princeton: Princeton University Press 1994).

per«” című tanulmány.¹⁰ A mélyinterjú módszere alkalmas lehet a belső, pszichológiai összefüggések feltárására. Erre épül az a kutatás,¹¹ amely a joggal kapcsolatos, reflektálatlan, ám mégis erős tudati konstrukcióvá összeálló három hozzáállást különít el: azt, amely a jogot a konfliktusok megoldása objektív eszközeként kezeli; azt, amely az önös célok elérésének instrumentumaként tekint a jogra; és végül azt, amely a jogot ellenséges, ezért elkerülendő, avagy megkerülendő, kijátszandó entitásként kezeli.

E rövid, vázlatos (mondhatni felszínes) bevezető után nézzük, hogy mit lehet tudni az empirikus kutatások alapján a magyar jogi kultúráról! Ehhez előbb a hazai empirikus kutatásokat tekintem át, utalva a fontosabb eredményekre, tanulságokra is. Ezután a nemzetközi kutatásokból a hazai jogtudat szempontjából is relevánsnak tekinthető néhány kutatást és azok fontosabb gondolatait mutatom be. Végül utalok a további kutatások lehetőségeire és főként szükségességére.

2. MIT LEHET TUDNI A MAGYAR JOGTUDATRÓL – DE LEGALÁBB ANNAK KUTATÁSÁRÓL

A rendszerváltás radikálisan megváltoztatta a magyar jogrendszert, amely így – dávidi fogalomhasználatlaltal – átkerült a szocialista jogcsaládból a kontinentális jogcsaládba. Mindez érthető módon rendkívüli mértékben kihatott a jogi professzió és a jogtudomány egészére¹² is. Jól tudjuk ugyanakkor, hogy a kultúra, az értékek és a hiedelmek jóval lassabban, olykor csak generációkon keresztül változnak, amiből könnyen levonható a következtetés, hogy vagy az új, vagy a korábbi szocialista jog, esetleg mindkettő jelentős diszkrpanciában volt/van az azt körülvevő jogi kultúrával. Ugyanakkor a jogi kultúra viszonylagosan stabil volta, legalábbis az egyik napról a másikra megváltoztatható írott joggal szemben, azt is jelenti, hogy a korábbi jogtudat kutatások eredményei esetlegesen ma is hasznosítható üzenetet hordoznak. A rendszerváltás előtti időszak – számos elemében igen impresszív – kutatásairól alapos és intelligens beszámolót nyújt Fekete Balázs és H. Szilágyi István „Jogtudat kutatások a szocialista Magyarországon” című műve.¹³ A rendszerváltás utáni időszak általam ismert összefoglalói közül a legkiterjedtebbnek Vinnai Edina ismertetése

¹⁰ H. SZILÁGYI István – LOSS Sándor: „A »cigány per«” in SZABADFALVI József (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretreméltóbbak egyike. Loss Sándor emlékkönyve* (Debrecen: Debreceni Egyetem ÁJK 2005) 77–90.

¹¹ PATRICIA EWICK – SUSAN S. SILBEY: „Subversive Stories and Hegemonic Tales: Toward a Sociology of Narrative” *Law and Society Review* 1995/2. 197–226; valamint uő.: „Conformity, Contestation and Resistance: An Account of Legal Consciousness” *New England Law Review* 1991/3. 731. Tudomásom szerint hasonló tematikájú hazai kutatás is folyik Fleck Zoltán vezetésével.

¹² Egyszerű, de talán jellemző példa erre, ha a Matarka-adatbázisban, a szakma mindvégig meghatározó folyóiratának számító Jogtudományi Közöny cikkeinek címeiben az „alapjog” és a „kötelezettség” kifejezésekre keresünk, külön az 1965–1990 és az 1990–2015 időszakokban. A „kötelezettség” kifejezés előfordulása az 1990 utáni időszakban ötödére esett vissza, míg az „alapjog” kifejezés előfordulása harmincszorosára nőtt, noha a fogalom korábban is ismert volt. (Egy 1961-es cikknek a levéltitok mint alapjog a témája.)

¹³ FEKETE–H. SZILÁGYI (1. l.).

tűnik.¹⁴ Az alábbi rövid áttekintésben ezekre támaszkodom, illetve utóbbit még több további elemmel kiegészítem.

A rendszerváltás előtti időszak kutatásai elsősorban – bár nem kizárólag – két nagy formátumú jogszociológus, Kulcsár Kálmán és Sajó András nevéhez köthetők. Kulcsár 1965-ben folytatta le a szándéka szerint a magyar társadalom egészére kiterjedő jogismeret, és kisebb részben jogtudat kutatását. A kutatás számos jogismereti kérdést tett fel, Kulcsár ezekből jogterületenként indexeket készített, majd azt (is) vizsgálta, hogy ezek miként függenek össze szociodemográfiai változókkal, továbbá a „társadalmi szervezeti” tagsággal mért társadalmi aktivitással, a médiafogyasztással, valamint a politikai tájékozottsággal. Konkrét eredményei mellett a kutatás elsődleges fontossága talán abban áll, hogy ebben az időszakban, amikor a szociológia burzsoá áltudományynak számított, miközben a történeti hagyomány is a „szövegjogászi” mentalitást erősítette a szakmában, Kulcsár rámutatott a jogszociológiai, illetve a jogtudat vizsgálatának fontosságára. Enélkül nem érthető meg a jog társadalmi hatása (értsd: végső értelme) sem. A gyakorlat oldaláról pedig a jogtudat kihat a jog hatékonyságára. Így például, a jogismeret hiánya mellett a jog nem érvényesül. Kulcsár később a jogtudattal kapcsolatos gondolatait a „modernizáció” fogalma körül kikristályosodó kutatásaiban hasznosította, utalva a politikai és a jogi kultúra közötti szoros kapcsolatra is. Gondolatai így nemcsak a magyar valóságra, hanem a modernizációs törekvésekkel jellemezhető periféria és félperiféria országaira is kiterjeszthetők. Egyik, több művében is felbukkanó meghatározó gondolatát így foglalja össze:

Az absztrakt ítélet és a tényleges magatartás elválása [...] közel áll ahhoz – az elsősorban a fejlődő országokban megfigyelt – jelenséghez, amely szerint általában elfogadják, sőt igénylik a jogszabályok betartását, mégis könnyen keresik az ún. kiskapukat, még inkább a személyes kapcsolatokat (esetleg korrupció formájában is) akkor, amidőn a saját érdek érvényesítéséről van szó.¹⁵

Ez a gondolat számos más hazai (például Sajó¹⁶) és külföldi szerzőnél is hangsúlyosan felbukkan.

Sajó kutatásai elsősorban egyes rétegekre irányultak, ami lehetővé tette a mélyebb elemzést, akár mikrokörnyezeti és lelki tényezők figyelembevételét is. Sajó több munkájában is használja a „jogtisztelet” fogalmát, amely elvontan lehet meglehetősen erős, amivel ugyanakkor jól megfér, hogy az egyén a konkrét helyzetekben igyekszik megkerülni a jogot. A jogtisztelet szorosan összekapcsolódik az államtisztelettel, s úgy tűnik, hogy mindkettőben jelentős szerepe van a „hatalom” és a mindennapitól, s talán a valóságostól is elkülönülő „hivatalos” jelenlétének – bár nem kizárt, hogy ezt részben már én értelmezem bele Sajó elemzésébe. Sajó¹⁷ szól még a magyar társa-

¹⁴ VINNAI Edina: „Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat” in BENCZE Mátyás – VINNAI Edina (szerk.): *Jogszociológiai előadások: egyetemi jegyzet* (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó 2012) 123–143.

¹⁵ KULCSÁR Kálmán: *Politikai és Jogszociológia* (Budapest: Kossuth 1987) 529.

¹⁶ „A törvény helyes és tartassák is be mindenkivel, kivéve engem.” Idézi FEKETE–H. SZILÁGYI (1. lj.) 14.

¹⁷ Sajó a jogtudattal kapcsolatos kutatásait és gondolatait a „Látszat és valóság a jogban” című munkájában összegzi. SAJÓ András: *Látszat és valóság a jogban* (Budapest: KJK 1986).

dalom különösen büntetéspárti jellegzetességéről, amely tehát a jogsértések nagyon szigorú megbüntetését követeli, miközben maga is igyekszik a normákat megszegni. Ugyanakkor azok a magyarázatok – például az frusztrációtűrés és büntetéspártiság összefüggése –, amelyeket más társadalmakban ennek kapcsán feltártak, a magyar társadalomban nem, vagy egészen másként működnek.

E szerzők kapcsán érdemes még megjegyezni, hogy – a mából visszatekintve is – kutatásaik mind tartalmukban, mind módszertanukban szorosan kapcsolódtak a tudományterület nemzetközi élvonalához.

A rendszerváltás utáni mintegy negyedszázad hazai kutatásai talán az érdeklődés, talán a szükséges kapacitás és főként pénz hiányában némileg szerényebbnek tűnnek. Az érdeklődés hiánya, legalábbis a jogászok részéről, legalábbis az első időszakban érthető, hiszen az írott jogból összeálló jogrendszer maga olyan átalakuláson ment keresztül, ami a klasszikus értelemben vett jogtudósnak hosszú időre témát adhat. Némileg meglepő lehet, hogy azok részéről, akiknek a jog érvényesítése lenne a feladatuk, pusztán gyakorlati okokból sem tűnt fontosnak ilyen tartalmú alkalmazott kutatások finanszírozása. Jőmagam úgy vélem, hogy ez egy fontos tüneti jellegű tény, amely sokat elárul a jogi kultúra, bár elsősorban a belső jogi kultúra természetéről is.

Vinnai Edina fent említett dolgozatában elsősorban Visegrády Antal munkásságát emeli ki.¹⁸ Visegrády előbb joghallgatók, majd a Pécsi Egyetem több karán 100-100 fő hallgató körében végezte vizsgálatait, amelyek elsősorban a jogismeretre és néhány jogintézménnyel (család, házassági szerződés, halálbüntetés) kapcsolatos véleményre irányultak, s több önmagában érdekes megállapításra is jut.¹⁹ Érdemes e körben megemlíteni Kelemen László kutatásait²⁰ is. Kelemen a pesti jogi kar hallgatói körében végzett vizsgálatokat, így más karok nem jogász hallgatóival az összehasonlítás nem volt lehetséges. Ugyanakkor a második adatfelvétel során a kezdő és a végzéshez közeli joghallgatókat is kérdezte; utóbbiak azok voltak, akik az első vizsgálatkor még kezdők voltak, ami a jogi oktatás attitűdformáló hatásának vizsgálatára is alkalmassá teszi az adatokat (főként a büntetőjog, egyes általános értékek, valamint a jogalkotó és -alkalmazó szervekkel kapcsolatos attitűdöket tekintve). Nyilvánvaló azonban, hogy mindkét kutatás egy rendkívül sajátos és szűk társadalmi csoport (fiatal, iskolázott, kifejezetten vagy viszonylag magas presztízsű intézményben tanulók) körében zajlott, így a magyar társadalom jogtudatára aligha extrapolálható, inkább a belső jogi kultúra kapcsán lehet fontos adatforrás. Kifejezetten a joghallgatók értékrendjével, ezen belül is a jogállamisághoz kapcsolódó értékekkel foglalkozik az ELTE Jogszociológiai

¹⁸ Visegrády a témában számos tanulmányt és több könyvet is publikált. Az utóbbi időszakból pl. VISEGRÁDY Antal: *Jogi kultúra, jogelmélet, joggyakorlat* (Budapest: Aula 2003); uő.: „A magyar jogi kultúra mint európai jogi kultúra” *Magyar Jog* 2013/7. 385–392.

¹⁹ Ugyanakkor módszertanilag rendkívül problematikus munkáról van szó (úgy tűnik pl., hogy a szerző szerint a „szignifikáns” kifejezés jelentése: „nagy”); a vizsgált kérdések sporadikusan bukkannak fel, anélkül, hogy akár valamiféle általánosabb elméleti konstrukcióból indulnának ki, avagy ahhoz próbálnának eljutni. A szöveg elolvasása után, számos bizonytalanság és értelmezési nehézség mellett, az olvasó tájékozottabb lesz arról, hogy a pécsi egyetem több karának diákjai miként vélekednek a sok ezer közül öt jogintézményről 1998-ban vagy 1999-ben. Ezen a szerző értelmező kommentárjai sem igazán segítenek.

²⁰ KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról?* (Budapest: Line Design 2010); uő.: *Joghallgatók a jogról* (Budapest: Sprinter 2010); KELEMEN László – HOLLÁN Miklós: *Joghallgatók a jogról II.* (Budapest – Pécs: Dialóg Campus 2013).

Kutatócsoportjának vizsgálata.²¹ A szerzők empirikus módszerekkel nemcsak, sőt elsősorban nem a joghallgatók értékrendjét vizsgálják önmagában, hanem azt kísérik meg kimutatni, szintén a „golyák” és a végzős hallgatók jogtudatának összevetésével, hogy a jogi oktatás mennyire érzékenyít a jogállami értékek iránt, mennyire erősíti azt a hallgatókban. A kötet következtetése meglehetősen pesszimista, jelezve az oktatás tartalmának és módszerének szükséges változtatási irányait is. Ez a vizsgálat jóval fókuszáltabb, hiszen kifejezetten egyes társadalmi csoportokkal szembeni előítéletekre vonatkozik, és arra, hogy e csoportokat (nők, homoszexuálisok, Krisna-tudatúak, szlovákok, romák stb.) miként kell kezelnie a jognak. Általánosabb, s e dolgozat szempontjából relevánsabb kérdést vizsgál Navratil Szonja tanulmánya. Azt kutatja, hogy a joggal kapcsolatban milyen általános képet sugall (elsősorban az elvárt magatartás kikényszerítése, kevéssé a konfliktusmegoldás), illetve mire koncentrálna a képzés (a hatályos joganyag megtanítására). A kutatásnak határozott elméleti alátámasztása is megjelenik a könyvben és – elsősorban a Krémer Ferenc által jegyzett, az előítéletességgel foglalkozó rész – intenzíven alkalmazza a társadalomtudományi módszereket is.²²

A jogászok, akár mint szociológiai (elit) csoport, akár mint sajátos hivatásrend, akár – s talán legtöbbször – mint aktív vagy végzett joghallgatók (pályakövetés) a hazai empirikus jogszociológiai kutatások messze leginkább körüljárt témája. Gyekiczki Tamás a jogászelit világméretű vizsgálatát a szövegelemzés módszerével, összevetve az 1985-ös és 1992-es adatokat. Navratil Szonja a hivatásrendet történetiségében elemzi. Fónai Mihály a joghallgatók teljes körű szociológiai elemzésére vállalkozik.²³ Valamennyi dolgozatban történik utalás a jogászok, joghallgatók értékrendjére, joggal kapcsolatos attitűdjeire is, sőt Gyekiczky dolgozatának célja szerint kifejezetten ez a témája.

Vinnai emellett utal Kormány Attila²⁴ kutatására, amely egy mintegy kétszáz fős mintán részben Kulcsár 1965-ös kutatását ismétli meg, részben más jogismerteti kérdéseket is feltesz.²⁵ Utal arra, hogy a rendszerváltással jelentősen megváltozott jogrendszert tanulni kell – ami nagyon hasonló helyzet a szocialista joghoz, mintegy tizenöt évvel az akkori „rendszerváltás” után, tehetnénk hozzá. Arra jut, hogy

²¹ FLECK Zoltán – KRÉMER FERENC – NAVRATIL Szonja – USZKIEWICZ Erik (szerk.): *Technika vagy érték a jogállam? A jogállami értékek átadása és az előítéletek csökkentése a jogászok és rendőrtisztek képzésében* (Budapest: L'Harmattan 2012) 196.

²² Faktorelemzéssel pl. talán egyedül itt találkoztam a hazai jogszociológiai munkák közül, eltekintve az ELTE Pszichológiai Intézetben végzett, később ismertető professzionális kutatásoktól. Ugyanakkor tény, hogy maga a minta nyilvánvalóan nem reprezentatív. Súlyos problémának tűnik, hogy a vallási, nemzeti kisebbségekkel szembeni előítéletek mérő, nemzetközileg is alkalmazott kérdésekbe illetették a nőket. Ami egyfelől torz adatokat, másfelől olyan abszurd megállapításokat eredményez, hogy míg sokan nem szeretnék, hogy gyermekük cigánygyerekekkel tanuljon együtt, addig a nők gyermekeivel (sic!) szemben nincs ilyen ellenérzés. (Köszönöm Balogh Lídiának, hogy felhívta erre a figyelmemet.)

²³ GYEKICZKY Tamás: *A jogászok joga* (Budapest: Gondolat 2003); NAVRATIL Szonja: *A jogász hivatásrendek története Magyarországon (1868/1869–1937)* (Budapest: ELTE Eötvös 2015); FÓNAI Mihály: *Joghallgatók – Honnan jönnek és hová tartanak?* (Debrecen: Debreceni Egyetem ÁJK 2014).

²⁴ KORMÁNY Attila: „Empirikus vizsgálat a jogismeretről és jogtudatról” in *Jogi Tanulmányok* 1998/1. 173–211.

²⁵ Vinnai csak az előbbire utal.

az állampolgárok előtt leginkább a büntetőjog, majd a polgári jog szabályai ismertek (főként: tulajdon, öröklés, családi jog), ennél kevésbé az alkotmányjog (bár az alapvető szabályok széles körben), jóval kevésbé a közigazgatási jog és az eljárásjogok. A dolgozat végkövetkeztetése szerint: „A polgárok szerint a jog elvesztette alapvető integratív-konfliktusmegoldó funkcióját, ezért inkább maguk cselekszenek, semmint, hogy az államra, illetve szerveire bíznák.” (211. o.) Ugyanitt utal arra is, hogy a jogot az átlagos állampolgár „úri huncutságnak”, nemkívánatos, elkerülendő nehézségnek tekinti. Ezek rendkívül fontos állítások, azonban a dominánsan jóval a rendszerváltozás előtti publikációra való néhány hivatkozás és főként az adatfelvétel jogismeretre koncentráló jellege semmiképpen nem alapozza meg empirikusan ezeket az állításokat.

Kulcsár kutatását a Jogtudományi Intézetben folyó, az OTKA 105552 számú „A magyar lakosság jogtudata” című programja által támogatott kutatás keretében mi is megismételtük, az eredmények magyar és angol nyelven is publikálásra kerültek.²⁶ Adataink alapján úgy tűnik, hogy a jogismeret mértékét a szociodemográfiai változók közül ma döntően, szinte kizárólag az iskolai végzettség határozza meg. A nemek közötti eltérés 1965 óta lényegében eltűnt, sőt a nők jogismerete némileg magasabb is – feltételezhetően az iskolázottsági arányok teljes átalakulása, a háztartásbeli nők szinte teljes eltűnése miatt, valamint azért, mert az elektronikus médián keresztül az otthon maradók is az információk széles köréhez jutnak hozzá. Ugyanakkor a média jogismeretben játszott szerepe, legalábbis az általunk alkalmazott mérési módszer szerint, kifejezetten ellentmondásos: egyes médiumok „fogyasztása” akár az alacsonyabb jogismereti szinttel is együtt járhat. A társadalmi aktivitás szerepe a megváltozott viszonyok miatt, valamint ezen aktivitás (társadalmi szervezetekben stb. való részvétel) minimális volta miatt alig összevethető. A jogrendszerben szerzett tapasztalat (például bírósági ügye volt, vagy legalább jogszabályt olvasott), ma is a jogismeret magasabb szintjét hozza magával, elsősorban az eljárásjog területén. A változásokat elemezve elmondható, hogy a jogismeret szintje jelentősen növekedett, bár ez a növekedés szinte kizárólag az alapvető alkotmányjogi ismeretek²⁷ ugrásszerű javulásának tudható be, ami nyilvánvalóan összefügg a rendszerváltással. Ezen túl a növekedés másik mozgatórugója az iskolázottsági szint jelentős növekedése. E két tényezőtől eltekintve a jogismeret szintjében mért növekedés elhanyagolható lenne.

A jogi kultúra kapcsán utalni kell azokra a hazai elemzésekre, amelyek egy-egy jogi intézményrendszert, például a bíróságok munkáját, annak egyes aspektusait vizsgálják, s amelyeknek nyilvánvalóan vannak elsődlegesen a belső, de kisebb részben a külső jogi kultúrára nézve is releváns vonatkozásai.²⁸ Jómagam a közigazgatási jog-

²⁶ GAJDUSCHEK György – FEKETE Balázs: „A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma – összehasonlító elemzés Kulcsár Kálmán 1965-ös empirikus kutatása alapján” *Pro Futuro* 2015/1. 11–28; György GAJDUSCHEK – Balázs FEKETE: „The Changing of Knowledge about Law in the past almost half Century – Comparative Analysis Based on Kálmán Kulcsár’s Empirical Research Conducted in 1965” *Sociologija* 2016. (57/1) 620–636.

²⁷ Pl. ki hozza a törvényeket, hány évre választják az országgyűlési képviselőket, kik választják a polgármestert, stb. Ezeket tekintve tehát adataink ellentmondanak Kormány Attila eredményeinek.

²⁸ Ilyen BADÓ Attila – BENCZE Mátyás: „Területi eltérések a büntetési szabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között” in FLECK Zoltán (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány*

alkalmazást vizsgálva²⁹ arra jutottam, hogy a közigazgatási szervek jogalkalmazó tevékenysége nyilvánvalóan alkalmatlan arra, hogy a racionális jogsértőket szankcióival elrettentse a jogsértéstől; épp ellenkezőleg, szinte bátorítja arra. Ugyanakkor az állampolgárok (természetes személyek) óriási többsége követte a jogot, még akkor is, amikor a jogsértés számára nyilvánvalóan előnyösebb lett volna, amely viselkedés mögött tehát valamiféle morális tényező állhat. Igaz ugyanakkor, s ez is jól érzékelhető, bár megbízhatóan nem volt bizonyítható, hogy ez a fajta állami impotencia fokozatosan aláássa ezt a még meglévő morális hátteret is, lényegében azt üzenve: „aki betartja a jogot, az hülye”.

Sajó András 2008-ban publikált, egy jelentősebb kutatást összegző munkájában³⁰ „Az anómia örvénye” címszó alatt előbb arra utal, hogy a jogsértés, az állam kijátszása évszázadok óta egyfajta kurucos virtus része is, de mindenképpen évszázadok óta jelen van. A Kádár-rendszer a betarthatatlan magatartási szabályok sokaságával ezt inkább erősítette, majd a rendszerváltás talán még tovább is fokozta.

Mivel ma a normasértés a mindennapi élet részeként, tömegesen fordul elő, és nem-hogy nem találkozik negatív értékítélettel, hanem sokszor elismerés igazolja, hogy a normasértés nem számít – az előfordulási gyakoriság értelmében vett – normától eltérésnek, sem helytelennek. Akkor viszont a norma maga lesz a helytelenség szinonimája (hiszen megszegése a normális) (704. o.).

A hatóságok tehetetlensége a rendszerváltás után a negatív spirált még mélyebbre viszi: Az élet egyes területein (budapesti parkolás, egyes piacok működése, építkezések stb.) a szabálysértés egyidejűleg, nagy tömegek számára fizikai értelemben nyilvánvaló, szembeötlő. Mivel itt a résztvevők és szemlélők azt látják, hogy a nyilvánvaló szabálysértés következmények nélküli, a visszacsatolás dinamikusan erősíti a normasértés elfogadhatóságát, normalizálását. A hétköznapi rendetlenség érzete tovább erősödik, amint egy kritikus tömeg ezt társadalmi tényként jeleníti meg.

Sajó mindezek mellett hangsúlyosan utal a magyar társadalom különösen pesszimista jellegére és arra a jellemzőjére, hogy miközben az államban nem bízik, szükségletei szokatlanul széles körének kielégítését mégis attól várja. Sajó „hipokrita parazitizmus”-nak (695. o.) nevezi azt a törekvést, hogy az államból minél többet sajtoljanak ki, miközben annak forrásaihoz, adók formájában nem járulnak hozzá. Az állam – a politikai rendszer túlsúlya miatt – jobbra kielégíti ezeket az igényeket, amivel ugyanakkor fenntartja a társadalom rendies jellegét, ami a szabályok bizonytalansága mellett a személyes függőségeket helyezi előtérbe az intézményesített működéssel szemben.³¹

tükreben (Budapest: ELTE Eötvös 2010) 125–147; továbbá Fleck Zoltán több munkája (pl. FLECK Zoltán: *Változások és változatlanóságok: A magyar jogrendszer a rendszerváltás után* (Budapest: Napvilág 2010). Badó tudtommal az utóbbi időben a bírósági ülnökök saját és a bírák által kialakított szerepértelmezését vizsgálja.

²⁹ GAJDUSCHEK György: *Rendnek lenni kellene. Tények és elemzések a közigazgatás ellenőrzési és bírságolási tevékenységéről* (Budapest: KSZK – MKI 2008).

³⁰ SAJÓ András: „Az állam működési zavarainak társadalmi újratermelése” in *Közgazdasági Szemle* 2008/7–8. 690–711.

³¹ Sajó briliáns elemzésével kapcsolatban ugyanakkor kritikaként fogalmazható meg, hogy az – a szerzőtől szokatlan módon – empirikusan nem minden elemében alátámasztott. A viszonylag nagy számban idézett empirikus kutatási adatok megjelenése esetlegesen tűnik; egyes fontos állítások mögül olykor teljesen hiányoznak, máskor pedig inkább illusztratív, mint bizonyító erővel jelennek meg az adatok.

A jogkövetés okait vizsgálja az a kutatás, amelynek során – a már említett OTKA 105552 kutatás keretében – az akkor újonnan bevezetett, a dohányzást a tömegközlekedési eszközök megállóitól csak öt méternél nagyobb távolságban engedélyező (a megállóban tiltó) jogszabály hatását, betartásának okait vizsgáltuk. Összesen mintegy ötszáz, a megállótól távolabb dohányzó, tehát jogkövető magatartást tanúsító embert kérdeztünk meg egy rövid kérdőívvel, amelynek célja a jogkövetés okainak feltárása volt. A módszer erőssége egyfelől, hogy a konkrét szabállyal kapcsolatban lehet kérdéseket feltenni, amelyek így pontosabbak, az átlagember számára értelmezhetőbbek, a válaszok pedig megbízhatóbbak lettek. Ennél is fontosabb, hogy a kiindulópont, ti. a jogkövető magatartás egy tényleges, megfigyelt magatartást jelent, nem pedig önbevallásra alapoz. Nem ritka ugyanis a *mainstream* nemzetközi kutatásokban sem, hogy az erre adott válaszokat tényként kezelik. Jómagam ezt alapvetően elhibázott kutatási stratégiának tartom általában is, de különösen a régióban, illetve Magyarországon. Anélkül, hogy ennek módszertani részleteit itt ismertetném, érdemes arra utalni (ami egyben a jogtudatról is sokat elárul), hogy a *World Value Survey* kérdéssorában („Mennyire elfogadható Ön szerint...”) az adócsalás elutasítottsága négy másik országgal (Franciaország, Németország, Egyesült Államok, Egyesült Királyság) összevetve Magyarországon a második legnagyobb (az USA-ban is csak 1,5%-kal magasabb). Mindennapi tudásunk (*tacit knowledge*) azonban azt súgja, hogy az adatot vagy a magyar lakosság sajátos – Sajó és Kulcsár által hangsúlyozott skizofrén hozzáállása, vagy sajátos kérdőíves válaszadási stratégiája magyarázza, ami egyébként szintén olyan kulturális tényező, amelynek jogtudati relevanciája is van.³²

Visszatérve tehát a „buszmegállóba”, arról kérdeztük az érintetteket, hogy a) tudnak-e a szabályról, és ha igen b) miért viselkednek az előírásoknak megfelelően, mi motiválja őket erre? A válaszadók óriási többsége (95%) tudott az új szabályról, és mintegy kétharmada kifejezetten erre utalt arra a kérdésre válaszolva, hogy „Miért itt dohányzik?”

A motivációra, az okokra öt alternatív magyarázatot ajánlottunk és arra kértük a válaszadókat, hogy egy, az iskolai osztályzatokhoz hasonló 1–5 közötti skálán (ahol az 1 jelentése: egyáltalán nem, az 5: teljes mértékben) értékeljék, hogy ezek mennyire magyarázzák jogkövető magatartásukat. Az alternatív magyarázatok reflektálnak a jogkövetés különféle elméleteire, így azok tesztelését is lehetővé teszik. Az alternatív magyarázatokat úgy állítottuk össze, hogy alkalmasak legyenek a jogkövetés különféle, gyakran egymással ellentétes elméleteinek³³ tesztelésére is. Az egyes alternatív magyarázatokat és azok átlagértékeit mutatja be az 1. táblázat.

³² Talán az idegen, „olyan hivatalos embernek” tűnő, válaszainkat lejegyző kérdezőnek azt mondjuk, amiről úgy véljük, hogy hallani akar. Függetlenül a valóságtól, esetleg éppen eltakarandó azt. Ezzel kapcsolatos hipotézisem nem az, hogy ez minőségileg sajátos magyar jelenség, hanem az, hogy mennyiségileg (számában és mértékében) a nemzetközi átlagnál jóval nagyobb mértékű.

³³ Csak két ellentétes felfogást felvillantva: 1) azért követik a jogot, mert el kívánják kerülni a szankciót (egyfajta racionális mérlegelést feltételezve), avagy 2) morális okokból követik a jogot, akkor is, ha az ellentétes az érdekeikkel, és – még a várható szankciót figyelembe véve is – jobban járnának a jogsértéssel. Utóbbi oka lehet, hogy a norma tartalmával egyetért valaki, vagy az, hogy úgy véli, a jogszabályokat mindenkor be kell tartani, még akkor is, ha annak tartalmával nem ért egyet. Ezeket az alternatív elméleteket és a releváns empirikus adatokat részletesen elemzi Boda Zsolt e kötetben szereplő dolgozata.

1. táblázat. Válaszok a jogban előírt magatartás okaira vonatkozó kérdésre

<i>Állítás: Azért dohányzom itt, a megállótól távolabb, mert...</i>	<i>Átlag³⁴</i>
nem akarok büntetést fizetni.	3,63
megszégyenítőnek tartanám, ha mások előtt bírságnálnak meg.	2,84
egyetértek ezzel a szabállyal, és ezért tartom be.	3,52
a jogszabályokat általában be kell tartani, ezért tartom be ezt is.	3,43
nem akarom, hogy esetleg valaki megjegyzést tegyen rám.	2,65

Látható, hogy a szankció szerepe a legjelentősebb. Még élesebben mutatkozik meg ez abban, hogy arra a kérdésre: „Akkor is betartaná-e a jogszabályt, ha egyáltalán nem lenne szankció?” a válaszadók több mint kétharmada tagadólag válaszolt. Igazán azonban az a tény megdöböntő, hogy azoknak, akik teljes mértékben egyetértenek a jogszabállyal 57%-a úgy nyilatkozott, hogy szankció híján a szabályt nem tartaná be. Lehet ez a válaszadók „gondolkodásában” megjelenő inkonzisztencia jele, de lehet egy szélsőségesen individualista, illetve anómiás attitűd kivételése is, amely szerint „ugyan teljesen egyetértek egy szabály tartalmával, ám amennyiben az nekem a legkisebb kellemetlenséget is okozza, nem tartom azt be, hacsak a szankció erre rá nem kényszerít”. A jelenség mindenképpen további kutatást igényel.

A válaszadók közötti eltéréseket vizsgálva úgy tűnik, hogy az idősebbek sokkal inkább, a fiatalok sokkal kevésbé értenek egyet azzal, hogy a jogszabályokat általában be kell tartani. További elemzés kimutatja azonban, hogy ez általános életkori sajátosság (nem pedig az újonnan belépő generációk gyengülő jogkövető attitűdjére utal). Jellemző, hogy a jómódúak és a kifejezetten szegények (ezeket az adatokat a kérdezők becsülték) kevésbé érzékenyek a pénzbeli szankcióra – gyaníthatóan, mert előbbieik számára nem jelent nagy megterhelést, utóbbiak pedig úgy vélik, nem tudják rajtuk a bírságot behajtani. Némileg meglepő ugyanakkor, hogy a magasabb státusú válaszadók számára a buszmegállóban álló, ad hoc csoport véleménye (egy tisztán jogon túli tényező) szignifikánsan fontosabb volt, mint másoknak.

Az eredmények értelmezése kapcsán azonban fontos hangsúlyozni, hogy azok a kérdézési szituáció sajátosságai miatt nem extrapolálhatók, nem alapozhatnak meg általános kijelentéseket a magyar társadalomnak a jogkövetéssel kapcsolatos motivációira nézve. A következőkben éppen ilyen, általánosíthatóbb adatok gyűjtésére törekszünk az említett OTKA-kutatás keretében végzendő, reprezentatív országos kérdőíves adatfelvétel keretében.

A jogkövetés okait némileg más aspektusból, ám országos reprezentatív mintán vizsgálja Berkics.³⁵ Módszertanilag alaposan kidolgozott kérdésükkel a normakövetésnek a pszichológiában tételezett három lehetséges okát kísérelték meg tesztelni: a

³⁴ Az átlagérték azt mutatja meg, hogy összességében-átlagosan milyen mértékű az egyetértés abban, hogy az adott tényező fontos motiváció a jogkövetésben a válaszadó esetében. Minél magasabb ez az érték, annál többen tulajdonítanak nagy jelentőséget az adott tényezőnek.

³⁵ BERKICS Mihály: „Laikusok és jogászok nézetei a jogról” in HUNYADY György – BERKICS Mihály: *A jog szociálpszichológiája: A hiányzó láncszem* (Budapest: ELTE Eötvös 2016).

szankciókerülést, mások („fontosnak tartott emberek”) mintájának követését, illetve a jogkövetés általános normáját. A vizsgálat során kiderült, hogy mások mintájának követését (legalábbis a szerzők által megfogalmazott kérdéssel) elenyésző arányban választották a válaszadók. Mintegy 54%-uk jelölte meg jogkövető magatartása okaként a szankciótól való félelmet. Ám amikor a kérdés arra vonatkozott, hogy vajon „mások” miért követik a jogot, akkor ez az arány már 70%-ra növekedett. Ráadásul ezek az arányok lényegében egy külön felvett diplomás mintában is megismétlődnek, sőt még erőteljesebben vannak jelen (53% és 81%).

Szólnunk kell azokról a – jogtudományban sajnálatosan ismeretlen – kutatásokról, amelyek Hunyady György vezetésével az ELTE Pszichológiai Intézetében zajlottak az utóbbi években, s amelyek az empirikus adatok valóságos tárházát nyitják meg, részben kitűnő kutatási összefoglalók, részben nagyon fontos empirikus adatok közlésével. Ez utóbbi szempontból is Berkics kutatásai tűnnek revelatív erejűnek. Csak néhány meghatározó gondolatot kiemelve:

Elképesztő méretű az értékinkonzisztencia a legalapvetőbb jogi kérdésekben. Ezt igazolják a különféle statisztikai elemzések (elsősorban: faktoranalízis), amelyek egy mögöttes értékrend feltárására irányulnak, a nemzetközi tapasztalatok szerint viszonylag jó eredménnyel. Ugyanez a vizsgálat a magyar adatokon lényegében nem hoz eredményt. Egy kézzelfoghatóbb adattal is jelezve a problémát: a reprezentatív minta válaszadóinak mintegy 73%-a (!) értett egyszerre egyet azzal az állítással, hogy: „Jogai csak annak legyenek, aki a kötelességét is teljesíti” és azzal, hogy: „Vannak olyan szabadságjogok, amelyek mindenkinek egyenlően kijárnak.” Még megdöbbentőbb, hogy az egyetlen kérdéssorban, tehát egymás után maximum egy-két perccel feltett két állítással („Inkább ítéljük el valakit ártatlanul, mint hogy a bűnöst futni hagyjuk” és „Inkább hagyjunk futni száz bűnöst, mint hogy tévedésből elítéljük egy ártatlant”) egyszerre értett egyet a lakossági minta 38%-a, sőt a diplomás minta 20%-a is, sőt a jogász minta 5%-a is.

A jog szervezeti értelemben vett intézményei (bírság, rendőrség, jogalkotó szervek) iránti bizalom mérése, a bizalmat esetlegesen meghatározó szociodemográfiai és egyéb, szociálpszichológiai (például általános értékrend, félelmek mintázatai) tényezők hatása a bizalomra. Ezt tekintve azt találták, hogy a politikával „fertőzött” szervek (elsősorban a Parlament, kormány) iránti bizalom nagyon alacsony, míg a „tisztán jogi szervek”, elsősorban a bíróságok iránti bizalom átlag feletti.

A rendszer elfogadottságát (az ún. rendszerigazolást) is vizsgálja Berkics, számos korábbi vizsgálat alapjain. A rendszerigazolás abban áll, hogy a társadalomban alul lévők is elfogadják, hogy a társadalom alapvetően igazságos módon működik – ezzel pedig elfogadják saját helyzetüket is. A rendszerigazolás így meghatározó jelentőségű a társadalmi stabilitás szempontjából. Berkics jelzi, hogy a magyar társadalom meghatározó jellemzője, éles ellentétben más, nyugati társadalmakkal a rendszerigazoló attitűd határozott hiánya, az általános „igazságtalanság-élmény”. Ez jelenik meg az igazságosságra vonatkozó kérdésekre [utaljanak azok konkrét jelenségekre (például anyagi sikeresség oka, a gazdasági verseny megítélése), vagy általánosabb kérdések-

re] adott negatív válaszokban.³⁶ Ezenfelül „a megkérdezettek igazságtalanság-élménye valamiféle belenyugvó passzivitással társul”.³⁷

A jogrendszerrel kapcsolatos attitűdök magyarázatát is keresi Berkics. Ezek közül azok – a nemzetközi szakirodalmat követő – vizsgálódások tűnnek a legérdekesebbeknek, amelyek egyéb kulturális jellemzőkből kísérlék meg magyarázni a magyar jogi kultúra egyes sajátosságait (jogi értékek választása, intézményi bizalom stb.). A magyarázó változók között így megjelennek a különféle félelmeket firtató kérdések, vagy általánosabb értékrendre vonatkozó kérdések.³⁸ Ám ezek – a máshol jól működő magyarázatok – nem mutatnak erős összefüggést a jogi attitűdökkel. Elsősorban azért, mert a félelmek alakulását, és főként az általános értékrendet tekintve szintén nem lehet megragadni világos mintázatokat. Ezek is rendkívül konfúzusak az egyes egyének és így természetesen a társadalom szintjén is.

A fenti adatok (az intézményi és az ún. interperszonális bizalom alacsony szintje, az értékek nemzetközi összehasonlításban is kiugróan erőteljes inkonzisztenciája, stb.) egy rendkívül anómiás társadalom képét rajzolják fel. Más megfogalmazásban, hiányzik – az utóbbi évek gyakran emlegetett szakkifejezésével – a „társadalmi tőke”, amely oly fontos egy jól, hatékonyan működő társadalom szempontjából.³⁹ Alighanem ebben a kontextusban kell értelmezni a jogi kultúrát is, amely ennek a kultúrának a része, bizonyos értelemben „terméke” is. Jómagam másutt⁴⁰ azzal érveltem, hogy az értékeknek és meggyőződéseknek ez a kaotikus világa valójában a magyar történelem lenyomata. Lenyomata egyfelől azért, mert évszázadokig idegen, elnyomó hatalmak működtették az államot, ami magyarázza az államtól és jogtól való elidegenedett viszonyt. Másfelől pedig az utóbbi évszázad egymást követő rendszerei legitimitását elsősorban sajátos ideológiájuk adta. Ez az ideológia, amelyet pedig – talán az 1990–2010 közötti időszak kivételével – a dominánsan centrális állami-politikai kontroll alatt álló iskolarendszer és média erőteljesen terjesztett, minden esetben az előző rezsim és annak ideológiája éles tagadására épült. Ezek egymásra rétegzett ellentétes értéktartalmak, amelyeket az érintettek valamiféleképpen magukban hordoznak, majd így adják tovább gyermekeiknek, akik azután újabb réteget kapnak még hozzá. Ebben

³⁶ Berkics idézi a Gallup kutatásait, Hunyady és mások eredményeit, amikor bemutatja, hogy a válaszadók nagyobb arányban tulajdonítják a sikert a tisztességtelenségnek és kapcsolatoknak, mint a tehetségnek és kemény munkának, olyannyira, hogy a leginkább „érdemes” gazdagoknak a szerencsejátékok nyerteseit tartották. Figyelemre méltó, ám itt részletesen nem bemutatható Berkicsnek az az elemzése, amely a rendszert elutasítók körén belül elkülöníti az aktív és passzív (cinikus) csoportokat.

³⁷ BERKICS (35. l.) 415.

³⁸ A vizsgált értékek: szabadság, egyenlőség, hagyományörzés, modernizálás, környezetvédelem, rend, demokrácia, türelem, szociális biztonság, gazdasági hatékonyság, tekintély, hit. Tizennyolc félelemre kérdeztek rá. Így pl. nem tudja fizetni a számláját, elveszíti megélhetését, megbetegszik, és nem kap megfelelő egészségügyi ellátást, becsapja egy nagy cég, betörés, lopás áldozata lesz – hogy a legfontosabbakat említsük.

³⁹ Lásd erről és ennek politikai, jogi vonatkozásairól: BODA Zsolt: *Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában* (Budapest: Argumentum – MTA TK Politikatudományi Intézet 2013).

⁴⁰ GAJDUSCHEK György: „Miért engedelmessé válnak az emberek a dohányzást tiltó jognak?” *Jogtudományi Közlemény* 2016 (megjelenés alatt).

a szélsőségesen szervesen⁴¹ történelmi fejlődésben szinte képtelenség is egy szilárd, egységes, és kifelé nyíltan képviselhető értékrendet kialakítani.⁴²

A jogi kultúra hazai empirikus kutatását minden bizonnyal töredékesen és esetlegesen áttekintő rész lezárásaként arra is utalok, hogy számos más területen folytatott kutatás is érinti a jogtudat kérdését, illetve az ott megszerzett ismeretek a jogtudat szempontjából is értelmezhetőek, hasznosíthatók. Ilyenek mindenekelőtt az értékrendre vonatkozó legkülönbébb kutatások – a társadalom egészében, vagy egyes jelentős csoportjaiban, különösen a fiatalok körében.⁴³ Ennek még vázlatos bemutatása is túllépné e dolgozat kereteit, csakúgy, mint a számos érintkező szociológiai kutatási területre (például szocializáció, bizalom) való kitekintés. Talán különös kiemelés érdemelne e területen a Tárki kutatásai, amelyek részben önálló adatfelvételeken, részben nemzetközi együttműködés magyar tagjaiként végzett kutatások alapján számos aspektusból vizsgálják a magyar társadalmat, a kijelentéseknek nemzetközi összehasonlító adatokkal adva súlyt.⁴⁴

3. NEMZETKÖZI ÖSSZEHAJONLÍTÓ JOGTUDAT-KUTATÁSOK

A hazai kutatások mellett viszonylag sokat megtudhatunk azokból a nemzetközi kutatásokból is, amelyek a közép-kelet-európai régió jogtudatára, jellemzőire vonatkoznak; elsősorban akkor, ha e kutatásoknak Magyarország is része, de akkor is, ha azok a régió sajátóságaira nézve tesznek megállapításokat.

Mindenképpen érdemes kiemelni Marina Kurchiyan kutatásait, illetve a részvételével készült, témában megjelent, számos releváns dolgozatot tartalmazó kötetet.⁴⁵ Kurchiyan azt hangsúlyozza, hogy a régió jogi kultúrája alapvetően eltér a *mainstream* kutatásokban tipikusan megjelenő angolszász – észak-amerikai jogi kultúrától. Utóbbit a jog pozitív, míg előbbit a jog negatív imázsa jellemzi. A posztkommunista országokban a jognak egy olyan negatív imázsa alakult ki (az állampolgárok nem bíznak a jogban), amelyet a tények nem tudnak áttörni. Ezek a kutatások meglehetősen jó képet adnak a joggal kapcsolatban rögzült általános kulturális toposzokról, amelyeknek része, hogy a jogintézményekben és a jogban általában nem lehet meg-

⁴¹ Mert nem egyszerűen – ez előzővel kapcsolatban nem állás értelmében vett – diszkontinuitás jellemzi, hanem az előző tagadása.

⁴² Úgy vélem, hasonló diagnózist ad Hörcher Ferenc is e könyvben megjelent dolgozatában.

⁴³ Lásd pl. Váriné kutatásait a fiatalok értékrendjéről, szocializációjáról. Különösen VÁRINÉ SZILÁGYI IboIya: *A jogtudatról – alulnézetben: tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége* (Budapest: L'Harmattan 2010).

⁴⁴ Pl. KELLER Tamás: *Magyarország helye a világ értéktérképén* (Budapest: TÁRKI 2009); Johanna Giczi – Endre SIK: *Trust and Social Capital in Contemporary Europe* (European Social Report) (Budapest: Tárki 2009) 63–81.

⁴⁵ Denis J. GALLIGAN – Marina KURCHIYAN (szerk.): *Law and Informal Practices: The Post-Communist Experience* (Oxford: Oxford University Press 2003). Kurchiyan fontosabb munkái: Marina KURCHIYAN: „The Illegitimacy of Law in Post-Soviet Societies” in uo. 25–47; Marina KURCHIYAN: „Perception of Law and Social Order: A Cross-national Comparison of Collective Legal Consciousness” *Wisconsin Journal of International Law* 2011/2, hosted.law.wisc.edu/wordpress/wilj/files/2013/01/Kurkchiyan.pdf. Továbbá: Denis J. GALLIGAN: „Legal Failure: Law and Social Norms in Post-Communist Europe” in GALLIGAN–KURCHIYAN 1–24.

bízni, az egy ellenséges entitás, az állampolgárok a jogra nem tudnak hatni, azt legfeljebb megkerülhetik.⁴⁶ Ezek a kutatások olyan alapvető kérdéseket vetnek fel, amelyek további vizsgálódást igényelnek.

Más jellegűek, talán inkább a belső jogi kultúrára utalnak, illetve kultúrán túli intézményi aspektusokat is érintenek azok az összehasonlító kutatások, amelyek leggyakrabban, bár nem kizárólag az Európai Unió jogának érvényesülését vizsgálják különféle aspektusokból. Ezt illetően különösen jelentősnek tűnnek Gerda Falkner kutatásai, aki azt vizsgálta, hogy a tagállamok milyen stratégiákat követnek az EU-jog megvalósítása (ami itt többet jelent annál, ahogyan általában az „implementáció” fogalmát értelmezik, mert ez a tényleges megvalósításra utal) kapcsán.⁴⁷ Az EU 15-ök esetében háromféle stratégiát azonosított, ám a posztoszocialista országok belépésével ezt egy újabb kategóriával kellett kiegészíteni, aminek a „csak papíron létező jog” (*law of dead letters*) elnevezést adta.⁴⁸ Lényege, hogy ezek az országok minden ellenállás és probléma nélkül átveszik az EU-jogot és azt hazai jogként működtetik, ami a *de facto* végrehajtás hiányát jelenti. Ez azonban nem a nemzeti érdeket követő, „fű alatti” ellenállás tudatos eszköze, hanem csak arról van szó, hogy az átvett EU-jog osztozik a hazai jog sajátjaiban.

Részben ehhez kapcsolódnak azok a kutatások, amelyek a formális és informális intézmények sajátos konstellációjára utalnak. Nevezetesen arra, hogy a formális intézmények, így a jogi szabályozás is „formálisan”, elvileg, látszólag, esetleg működnek, ám a valós folyamatokra gyakorta kevésbé hatnak. Mindezt leginkább explicit formában Dimitrova kutatásai ragadják meg,⁴⁹ de ugyanazt a jelenséget érzékelték például Nunberg⁵⁰ már jó egy évtizeddel korábban, s magam is számos dolgozatban utaltam erre.⁵¹ A fentieknél jóval általánosabb szinten elemez a rendszerváltás utáni országok helyzetét vizsgáló, több kiemelkedő társadalomtudós által irt munka.⁵² Ez az elemzés megmutatja azokat a mechanizmusokat és – elsősorban politikai és kulturális –

⁴⁶ Az Egyesült Királyságban és Norvégiában végzett adathelyettesítő tanulmányok a lengyel és bolgár adatokkal összevetve azt találták, hogy előbbieket sokkal nagyobb arányban tiltakoznának egy számukra nem elfogadható jogszabály ellen, míg utóbbiak azt jobbra értelmelennek látják, de nagyobb arányban hajlandók megkerülni a jogot. Ugyanebben a kutatásban azt is találták, hogy keleten sokkal inkább ragaszkodnak a részletes szabályozáshoz, annak merev betartatásához, miközben maguk erre kevésbé hajlanak, és nem is bíznak a mások általi betartásban sem. Ez egyébként kísértetiesen hasonlít Kulcsár jó évtizeddel korábbi megállapításaihoz, vagy Sajó értelmezéseihez. Lásd KULCSÁR (15. lj.) 527–532; SAJÓ (30. lj.) 699. Nem nehéz észrevenni a hazai igazságosság-kutatásokkal való logikai, s valószínűsíthetően meglévő empirikus kapcsolatot sem.

⁴⁷ Ulrich SEDELMEIER: „Europeanisation in New Member and Candidate States” *Living Reviews European Governance* 2011/1. 26.

⁴⁸ Gerda FALKNER – Oliver TREIB: „Three Worlds of Compliance or Four? The EU-15 Compared to New Member States” *Journal of Common Market Studies* 2008/2. 293–313.

⁴⁹ Antoaneta DIMITROVA: „The New Member States of the EU in the Aftermath of Enlargement: Do New European Rules Remain Empty Shell?” *Journal of European Public Policy* 2010/1. 137–148.

⁵⁰ Barbara NUNBERG: „Administrative Change in Central and Eastern Europe: Emerging Country Experience” in uő. (szerk.): *The State after Communism. Administrative Transitions in Central and Eastern Europe* (Washington, DC: World Bank 1999) 237–272.

⁵¹ Pl. GAJDUSCHEK György: „A magyar közigazgatás és közigazgatás-tudomány jogias jellegéről” *Politikatudományi Szemle* 2012/4. 29–49.

⁵² Jon ELSTER – Claus OFFE – Ulrich K. PREUSS: *Institutional Design in Post-communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea* (Cambridge: Cambridge University Press 1998).

tényezőket, amelyek lehetetlenné teszik szilárd és valójában működő formális intézmények (egyebek mellett jogszabályok) kialakítását. A jogszabályokat azok megalkotói sem gondolják igazán komolyan, bármikor megváltoztathatják azokat, ami azután a jog által biztosítandó kiszámíthatóság helyett épp annak ellenkezőjét generálja.

Nem szabad elfelejteni, hogy mint arra számos hazai (például Sajó) és külföldi (például Kurchiyan) szerző is utal, a jogtudat, a jogi kultúra nem elszigetelt jelenség sem az egyén, sem a társadalom szintjén. Éppen ellenkezőleg. A jogi kultúra egy általánosabb, komplex rendszer része, és ilyenként szoros összefüggést mutat számos más tényezővel. A legnyilvánvalóbb e tekintetben a politikai kultúrával való kapcsolódása, ami például az alkotmányjog esetében szinte szétválaszthatatlan. A demokráciához, a jogállamiság értékeihez, általában az államhoz való viszonyulás összefüggése a joggal kapcsolatos attitűdökkel talán nem is érdemel magyarázatot. Ez azonban azt jelenti, hogy az e területen folyó kutatások eredményei a jogi kultúra kutatásaiba is becsatornázhatók.⁵³ Az állampolgári aktivitásról rendkívül alapos, és Magyarországra nézve lesújtó képet nyújt például Hoskins és munkatársai nemzetközi összehasonlító kutatása.⁵⁴ A szerzők négy dimenzióban (értékek, direkt politikai tevékenység, közösséghez tartozás, civil aktivitás) vizsgálták a civil, illetve állampolgári aktivitás mértékét tizenkilenc országban, majd ebből egy összegzett indikátort képeztek. Az adatokat a 2. táblázat mutatja be. Jól látható, hogy Magyarország szinte minden rangsorban az utolsó előtti helyek egyikén van, az összesített indikátort tekintve az utolsó.

Hasonlóképpen releváns lehet a szervezeti kultúrák országonként eltérő jegyeinek összehasonlító kutatásaiból kinövő, Hofstede nevéhez köthető, a legkülönfélébb problémakörök kapcsán hivatkozott „nemzeti kultúra” kutatása.⁵⁵ Hofstede a meglehetősen uniformizált magatartásszabályokat előíró IBM különböző országokban működő egységeiben jelentős eltéréseket tapasztalt a dolgozók magatartásában, illetve mentalitásában, ami kutatásainak megkezdésére indította. Kérdőíves módszerével végül négy olyan szempontot, dimenziót határozott meg, amelyek mentén az egyes országokban működő egységek alapvetően eltérnek, s amelyek a nemzeti kultúra sajátágaiként lennének azonosíthatók. Azt később – kínai kutatásai során – egy újabb, majd még később egy hatodik dimenzióval is kiegészítette, amelyek listája így a következő:

1) Hatalmi távolság index (némi leegyszerűsítéssel, amellyel a következőkben is élek): mennyire nagy a távolság a vezetők és beosztottak között; 2) Individualizmus – kollektívizmus: talán nem igényel különösebb magyarázatot; 3) Bizonytalanság-kerülés: mennyire tudják az adott kultúra tagjai tolerálni a bizonytalanságot. Ahol az

⁵³ A politikai kultúra máig meghatározó munkája: Gabriel ALMOND – Sidney VERBA: *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* (Princeton: Princeton University Press 1963). A demokrácia társadalmi-kulturális előfeltételeiről először: Seymour M. LIPSET: *Political Man: The Social Basis of Modern Politics* (New York: Doubleday 1960).

⁵⁴ Bryony HOSKINS [et al.]: „Measuring Active Citizenship in Europe” *CRELL Research Paper* 2006/4.

⁵⁵ Lásd pl. Geert HOFSTEDE: *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across Nations* (Thousand Oaks, CA: SAGE 2001); Geert HOFSTEDE – Gert Jan HOFSTEDE: *Cultures and Organizations: Software of the Mind* (New York: McGraw-Hill 2005); Geert HOFSTEDE: „Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values” *Administrative Science Quarterly* 1983/4. 625–629. Több könyvének hivatkozása meghaladja a huszonötözetret. (Összehasonlításképpen: Max Weber „Gazdaság és társadalom”-jára tizenhétézer hivatkozás esik.)

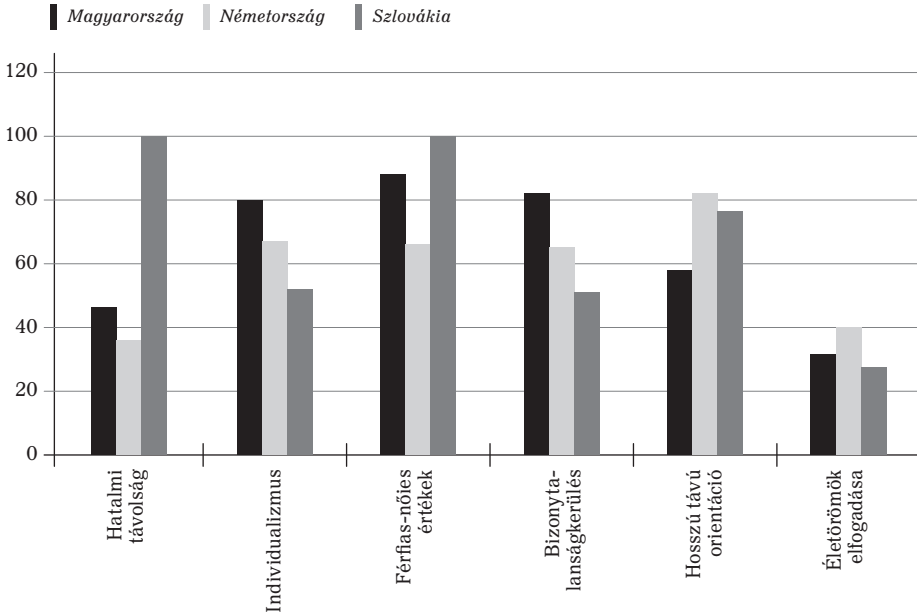
2. táblázat. Magyarország helye az állampolgársági aktivitást tekintve

Kompozit index	Értékek	Politikai aktivitás	Közösségi dimenzió	Civil társadalom
1. Norvégia	Svédország	Ausztria	Norvégia	Norvégia
2. Svédország	Luxemburg	Norvégia	Hollandia	Svédország
3. Dánia	Norvégia	Belgium	Svédország	Dánia
4. Ausztria	Finnország	Svédország	Egyesült Királyság	Belgium
5. Írország	Lengyelország	Dánia	Belgium	Ausztria
6. Belgium	Portugália	Luxemburg	Írország	Hollandia
7. Hollandia	Írország	Németország	Dánia	Egyesült Királyság
8. Luxemburg	Dánia	Írország	Németország	Németország
9. Németország	Ausztria	Hollandia	Ausztria	Franciaország
10. Egyesült Királyság	Németország	Görögország	Szlovénia	Írország
11. Finnország	Hollandia	Finnország	Luxemburg	Luxemburg
12. Franciaország	Olaszország	Spanyolország	Franciaország	Finnország
13. Szlovénia	Spanyolország	Szlovénia	Finnország	Szlovénia
14. Spanyolország	Egyesült Királyság	Olaszország	Spanyolország	Spanyolország
15. Portugália	Szlovénia	Egyesült Királyság	<i>Magyarország</i>	Olaszország
16. Olaszország	Franciaország	Franciaország	Portugália	Portugália
17. Lengyelország	Görögország	Portugália	Görögország	Görögország
18. Görögország	<i>Magyarország</i>	<i>Magyarország</i>	Olaszország	<i>Magyarország</i>
19. <i>Magyarország</i>	Belgium	Lengyelország	Lengyelország	Lengyelország

emberek nehezen tolerálják a bizonytalanságot, ott elvárják, hogy szigorú normák szabályozzák a mindennapokat, és nehezen tűrik az egyediséget, a szokásoktól, megszokottól való eltérést; 4) Férfias vs. nőies értékek: a férfias értékek ebben a kontextusban elsősorban a teljesítmény hangsúlyozása, a határozottság, a „hősiesség”, az anyagi javak preferálása. A nőies társadalmak kultúrájában nagyobb szerepet kap a kooperáció, a mások iránti figyelem és segítőkészség; 5) Hosszú és rövid távú orientáció; 6) Az életörömök elfogadása vs. annak társadalmi korlátozottsága: utóbbi arra utal, hogy a társadalom helyteleníti, ha valaki „jól érzi magát”.

A geert-hofstede.com/hungary.html weblapon megtekinthetők Magyarország adatai a fenti hat dimenzióban, sőt azok összevethetők számos más ország hasonló adataival. Az 1. ábra Magyarország jellemzőit Németországgal és a szomszédos Szlovákiával való összevetésben mutatja meg. Szembetűnő az individualizmus rendkívül magas értéke, mind a tőlünk nyugatra, mind a keletre fekvő szomszédjainkkal összevetve. Hasonlóképpen – bár nem ennyire kiugróan – magas a férfias értékek fontossága, és nemzetközi összehasonlításban a bizonytalanságkerülés is jelentős, noha ez a régió több más országában is a nemzetközi átlagnál jóval magasabb értéket mutat. Az életörömök tolerálása ugyanakkor meglehetősen alacsony, ami – jelzi a honlap – cinikus és pesszimista társadalom létét valószínűsíti, tapasztalatainkkal és jórészt más kutatásokkal egyezően. Meglepő lehet ugyanakkor, hogy a hatalmi távolság index egyáltalán nem magas, és – legalábbis e kutatás szerint – a magyar társadalmat nem jellemzi a rövid távú gondolkodás sem. Utóbbi a környező országokat általában is jellemzi, ám a hatalmi távolság index, a legtöbb régióhoz tartozó országban magasabb, mint Magyarországon.

1. ábra. Magyarország helyzete Hofstede indikátorai alapján

Talán érzékelhető, hogy Hofstede kutatásai, különösen azok rendkívül kiterjedt nemzetközi összehasonlító vetülete miatt relevánsak lehetnek a jogi kultúra vizsgálatában is. Ez egyfelől a dimenzióknak a jog szempontjából történő pontos értelmezését, és lehetőség szerint másodelemzéseket igényelne. Tudomásom szerint ilyen jellegű kutatás nem folyt Magyarországon, illetve ilyen publikációt nem találtam.

Végül, de nem utolsósorban érdemes utalni azokra a rendszeres, nemzetközi kutató-sokra, amelyek között a jogtudattal kapcsolatban értelmezhető, sőt olykor kifejezetten a jogtudatra vonatkozó kérdések vannak. Ilyenek különösen a *World Value Survey* és a *European Social Survey*. Utóbbi rendszeresen tesz fel kérdést arra vonatkozóan, hogy az érintettek mennyire tartják fontosnak a jogkövetést magukkal és másokkal szemben, konkrétan milyen gyakran sértik meg a normákat, például a tömegközlekedési eszközökön bliccelve, gyanús eredetű dolgokat vásárolva, vagy az adóval manipulálva. Mennyire lennének hajlandók tanúskodni, egy elkövetőt azonosítani, látnak-e eltérést az igazságszolgáltatásban szegények és gazdagok, különféle etnikai csoportok esélyei között, stb. Ezek az adatok tehát széles nemzetközi összehasonlításban és idősorosan is (hogyan változott Magyarországon például az utóbbi évtizedben) elemezhetők.⁵⁶ Sajnos ezek átfogó, szisztematikus jogszociológiai feldolgozására sem történt kísérlet, tudomásom szerint.

⁵⁶ Egy 2013-as Eurobarométer adatfelvétel pedig kifejezetten a jogrendszer megítélésére irányult.

4. KÖVETKEZTETÉSEK HELYETT: AMI TUDHATÓ, ÉS AMI KUTATANDÓ

Ebben a dolgozatban mélyebb elméleti háttér felvázolása helyett arra törekedtem, hogy bemutassam a magyar jogtudat jobb megismeréséhez felhasználható empiriára alapozott tudományos munkákat, és lehetséges adatforrásokat, abban a reményben is, hogy néhányan talán kedvet kapnak egy-egy terület feldolgozásához. Mint minden szilárd lehatárolás nélküli munka, úgy ez is joggal vádolható azzal, hogy rendszerezetlen és némileg véletlenszerű, hogy mi kerül részletesebb bemutatásra, mi említésre, s mi talán még arra sem. Vállaltam ezt a tudományos szempontból talán elfogadhatatlan lazaságot azért, hogy a lehető legszélesebb merítésben mutathassam be az általam legfontosabbnak vélt munkákat.

A jogtudat témakörében, ahogyan az remélhetőleg e dolgozathoz is kiderült, számos megválaszolatlan kérdés, nagyon sok lehetőség, ám meglehetősen kevés kutatás van Magyarországon. Ez azonban részben érthető, hiszen kis ország vagyunk, amely viszonylag keveset költ kutatásra. Ráadásul ez a téma az alapvetően szövegjogi belső jogi kultúrában lényegtelennek tűnik, miközben a szociológiának is a perifériáján van. Szimptomatikus ugyanakkor a gyakorlati orientációjú, különösen a jogalkalmazás hatékonyságát növelő alkalmazott kutatások teljes hiánya.⁵⁷ Mély szakadék húzódik az írott jog, a formális jog intézményei és a tényleges társadalmi valóság között, melyet informális intézmények urálnak, amelyek gyakran a jog ellenében működnek.⁵⁸

Mindez szinte visszatükrözi az állampolgárok „tudathasadásos jogtudatát”. Nem bíznak az államban és az annak termékeként értelmezett jogban, de minden problémájuk megoldását attól várják. Nagyon részletes szabályozást, a szabályoktól való legkisebb eltérés szankcionálását, szigorú büntetéseket követelnek, ám amikor róluk van szó, akkor megkerülnék a jogszabályokat, és méltányos elbánást várnak el. Mindez egy szokatlanul pesszimista, cinikus és anómiás társadalmi kultúra közegébe ágyazódik bele.

Ami a mögöttes értékvilágot illeti, azt tapasztaljuk, hogy hiányzik egy konzisztens értékrend – úgy tűnik általában is, és teljesen egyértelműen a jog legalapvetőbb elveit (alapjogok és kötelességek szerepe, az ártatlanság vélelme stb.) tekintve. Nem arról van szó (itt), hogy a társadalom megosztott (az egyes csoportok értékrendje élesen szemben áll egymással), hanem arról, hogy az egyes egyének szintjén sincs koherencia, s ebben a diplomások csak valamivel jobbak, sőt a jogászoknál is érzékelhető a letisztult jogi értékrend hiánya. A társadalom ugyanakkor egyetért abban, hogy

⁵⁷ Kántás Péter pl. így ír: „Senki nem vizsgálja [...] kerül-e sor egyáltalán a jogszabályban kilátásba helyezett szankciók alkalmazására, mi a helyzet a végrehajtásukkal, stb.” „Nem tudjuk, miként vélekednek minderről az érintettek, a szabályok címzettjei, a valóságos és a potenciális jogsértők: könnyedén kijátszhatók-e ezek a szabályok, vagy valóban komolyan kell venni őket? [...] van-e egyáltalán a közigazgatási eljárásoknak mérhető visszatartó ereje?” KÁNTÁS PÉTER: „Adalékok a közigazgatás szankciórendszeréhez” *Belügyi Szemle* 2003/5. 45–65. 58. Tegyük hozzá, ez a hiány is egyedül csak Kántásnál problematizálódik.

⁵⁸ Gretchen HELMKE – STEVEN LEVITSKY: „Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda” *Perspectives on Politics* 2004/4. 725–740.

a társadalom igazságtalan, a rendszer „elfogadhatatlan”, de kevésbé hajlandók ezzel szemben tenni. Szinte mindenki úgy véli, hogy ő sokkal jobb, erkölcsösebb és jogkövetőbb másoknál (másokban nem lehet megbízni) – ami egy reprezentatív minta esetében nyilvánvaló önellentmondás.

Ahelyett, hogy egy rendkívül hosszú (ám így sem taxatív) listát kísérelnék meg felállítani a kutatási kérdésekről, inkább arra utalok, hogy ennek – az összességében valóban meglehetősen sötét – képnek az árnyalása, és főként a belső összefüggések, valamint a külső okok meghatározása lehet a kutatók jövőbeni feladata. A magyar jogi kultúra valódi értelmezéséhez azonban elengedhetetlen, hogy azt nemzetközi összehasonlításban tudjuk értelmezni. Gyakran előfordul, hogy amin saját értékrendünkben kiindulva elszörnyülködünk, az valójában általános, nemzetközi tendencia. Sajnos azonban több jel is arra utal, hogy a fent említett anomáliákat tekintve Magyarország valóban rosszabbul teljesít nemzetközi összehasonlításban is, ám mindez további kutatásokat igényel, ahol nyilván a magyar kutatóknak kell igazodniuk a nemzetközi adatfelvételekhez.

Mindez egy ambiciózus és érdekes alapkutatói tervet jelöl ki, amely azonban – ideális esetben – pozitív gyakorlati, társadalmi eredménnyel is járhat. Ez egyfelől a rendkívül negatív helyzet javítását célzó megfelelő lépések megformálását jelentheti, ám reálisan inkább egy olyan jogrendszer (ezalatt nem csak és nem elsősorban az írott jogot értve) kialakítását segítheti, amely figyelembe veszi, és lehetőség szerint alkalmazkodik a sajátos hazai jogi kultúrához.